

Novák László Ferenc

Kecskemét, a Három Város gyöngyszeme

Történeti-néprajzi barangolások az elmúlt évszázadokban

Nagykőrösnek különös kapcsolata alakult ki Kecskeméttel a XX. század közepén. Bács-Kiskun megyét tulajdonképpen a kommunista hatalom hozta létre 1950-ben. Kecskemét már a XIX. század utolsó harmadában kiemelkedett magasabb közigazgatási, törvényhatósági funkciójával, valóságosan is megyei jogú városi minőségbe került, következetesen annak folytatásaként, hogy a korábbi évszázadban szabad királyi városi rang megszerzésére törekedett.¹ Nemcsak pénzügyi, kereskedelmi, ipari központtá vált Kecskemét, hanem közigazgatási, igazságszolgáltatási központi funkciókra is szert tett, s erősítette azokat.

A trianoni ország- és nemzetcsontítás még nem változtatott a megyék területi rendezettségén (az elcsatolt megyék csonka maradványai az itteni megyék területéhez integrálódtak), azonban a Rákosi-korszak elején döntöttek úgy, hogy a legnagyobb, Pest-Pilis-Solt-Kiskun épségben maradt megyét szétdarabolják.² A Baja központú csonka Bács-Bodrog megyerészt, Solt megye egészét, Kiskun megyét, Kiskunlacháza kivételével, valamint Kecskemét közigazgatási környezetét Pest megyéből, Bács-Kiskun megye néven önálló közigazgatási egységgé szervezték. Az új megye központja Kecskemét városa lett.

Az új megyének külön hivatalokra, intézményekre volt szüksége, s ezért munkaerőre, szakemberekre, akik működtetni tudták a megyei közigazgatási intézményrendszert. Ennek tulajdoníthatóan, Nagykőrösről is számos szakember, diplomás ember keresett megélhetést Kecskemét megyeközpontban, vállalva a mindennapi közlekedéssel járó ingázást is.

A megyei intézmények között kiemelkedően fontos, jelentős volt a Kecskeméti Állami, majd későbbi nevén a Bács-Kiskun Megyei Levéltár, amelynek első igazgatója dr. Balanyi Béla nagykőrösi jogász volt, aki a városi hivatali munka

1 Ferenc József Habsburg császár 1857. évi látogatásakor is az uralkodó elé került a kecskemétiiek óhaja. A szabad királyi városi címet átmenetileg használta is Kecskemét.

2 Újszász, Tószeg, Vezseny ekkor került Szolnok megyéhez, de például Kismaros és Nógrádverőce (Verőcemaros közös néven), Rád, Penc ekkor került Pest megyéhez Nógrádtól, akárcsak Hont megye csonka része, mint Szobi-járás. Novák László Ferenc, 1998. 251–260.; Hont vármegye déli része (16 község) Pest megye északi részét képezi. A szétdarabolt megyéből megmaradt Pilis megye, s ezért is indokolt lenne az új megyenév: Pest-Pilis-Hont megye használata.

mellett helytörténettel, majd amatőrként régészettel is foglalkozott.³ A háború után ő mentette meg a városi levéltárat és a múzeumi gyűjteményt, s helyezte el a már üresen álló, a pusztítás állapotában lévő katonai mentelep főtiszti épületében. A levéltári anyag 1950-ben Kecskemétre került vele együtt, de a muzeális gyűjtemény továbbra is az egykori 48-as huszárkaszárnya (későbbi nevén, 1849-től katonai mentelep, s mivel ott történt a gazdák loállományának fedeztetése, „csődörös laktanyának” nevezték a kőrösiek) főtiszti épületében maradt. Itt lakott családjával, s dolgozott tovább is, mint a múzeum mellékállású vezetője. Dr. Balanyi Béla 1973-ban került nyugdíjba, s utódjául dr. Iványosi-Szabó Tibort, kiváló középiskolai történelemtanárt nevezték ki a megyei levéltár igazgatójának.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen történelem, földrajz és néprajz szakosként végeztem 1972-ben, s Pest megye hívására kerültem Nagykőrösre az Arany János Múzeum igazgatójának és szakmuzeológusának. Tekintettel arra, hogy Nagykőrös levéltári anyaga visszakerült 1973-ban az újonnan megszervezett Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályába⁴, így számomra könnyebbé vált a történeti kutatás, amely elengedhetetlenül szükséges volt az Arany János Múzeum „Hej, Nagykőrös híres város...!” című állandó kiállítási monográfiájának elkészítéséhez és a további tudományos kutatásaimhoz.

A kőrösi történeti kutatások szükségessé tették, hogy Kecskeméttel, Cegléddel is foglalkozzak, különösképpen azért, mert a már történeti fogalomná vált „Három Város” létjogosultságát tudományosan is megalapozzam. A Pest Megyei Múzeumszervezet igazgatója – korábban ceglédi múzeumigazgató – dr. Ikvai Nándor bízott meg Cegléd mezőváros XVIII–XIX. századi kutatásával, ami 1982-ben meg is jelent az általa szerkesztett ceglédi tanulmánykötetben.⁵ A nagykőrösi állandó kiállítás megnyitása, 1978 után, Kecskemét kutatását is elkezdhettem. Ebben messzemenően támogattam dr. Iványosi-Szabó Tibor, a megyei levéltár igazgatója, valamint a Katona József Múzeum igazgatóhelyettese, dr. Sztrinkó István kedves kollégám.⁶ Hosszas vizsgálódásaim során módomban állt kutatni Kecskemét XVIII–XIX. századi levéltári anyagát. Többek között a mezőváros tanácsának az élet különböző területeit felölelő és dokumentáló iratait (tanácsi

3 Bálint Alajos régészeti ásatásain is részt vett Nyársapáton, ily módon „tanult bele” a régészetbe. Művészi tehetséggel is megáldotta a Teremtő. Ő készítette a 19-es mártír városparancsnok, Mészáros János domborművét, amit a városháza bejárata melletti falrészén helyeztek el (ti. az aradi munkást a román megszállók a városháza előtt lötték agyon), majd a rendszerváltozás után felcserélték Dezső Kázmér polgármester domborművével, amelyet szintén ő alkotott, s eredetileg 1983-ban, az Arany János Múzeum aulájában került felavatásra, a múzeumalapító polgármester születésének centenáriuma tiszteletére. Novák László Ferenc, 2002.

4 Böőr Lászlót nevezték ki osztályvezetőnek, aki a Csongrád Megyei Levéltár munkatársa volt Szegeden.

5 Novák László, 1982a.

6 A megyei múzeumigazgató, dr. Horváth Attila régész ekkor vált meg a hivataláról. Sztrinkó Pista barátilag mondta, hogy a megyei vezetés rám gondolt utódként, de Pest megye vezetése (dr. Csicsay Iván megyei elnökhelyettes és dr. Ikvai Nándor megyei múzeumigazgató) közölték az ügyben eljáró, személyi anyagomban vizsgálódó Bács-Kiskun megyei személyzeti megbízottal, hogy „Novák elvtárs még fiatal erre a megbízatásra”, így nem lehettem a Katona József Múzeum, illetve a Bács-Kiskun Megyei Múzeumszervezet igazgatója. Dr. Bánszky Pál művészettörténest neveztek ki 1980-ban, s helyettesének dr. Sztrinkó István néprajzkutatót.

jegyzőkönyvek, iratok, peres jegyzőkönyvek és iratok, hagyatéki, közigazgatási iratok, inventáriumok, adókönyvek stb).⁷ A református és római katolikus egyházak anyakönyveinek kutatása is módomban állott. Elsődlegesen a keresztelési és halálozási anyakönyvek felé irányult az érdeklődésem. Ez utóbbi vizsgálata során a rettenetes 1739. évi pestisjárványra, de a későbbi járványos megbetegedésekről, halált okozó betegségekről is ismereteket szerezhettem.⁸

A helyi történeti kútfők mellett a Magyar Országos Levéltár anyagában kutathattam az úrbéri összeírásokat, amelyekből a települési viszonyokat is megismerhettem, közelebbről Kecskemétet.⁹

A második világháború idején súlyos pusztítást szenvedett a kecskeméti levéltár a múzeum gyűjteményével együtt.¹⁰ A XVI–XVIII. századi jegyzőkönyvek, más dokumentumok elpusztultak a város Szikrába menekített házában, ahol éppen a háború pusztításától szándékozták megóvni azokat. A szorgalmas levéltáros, Balla János másolati jegyzőkönyveket készített a XIX. században a tanácsi jegyzőkönyvekről – ezeket nem „menekítették el”, így megmaradhattak –, s neki köszönhetően, szerencsés módon kutatható a város XVIII. századi története. A város múzeumának igazgatója, kiváló művelődéstörténész Szabó Kálmán is alapos gyűjtőmunkát végzett a levéltárban, így sok értékes néprajzi adat maradt fenn a későbbi kutatás számára.¹¹

Kecskemét kiváló történésze, Hornyik János pozitívista szemléletű, eredeti dokumentumokat közlő forrásmunkái, könyvei nélkül a várostörténet megismerése, kutatása komoly nehézségekbe ütközne.¹²

A kecskeméti kutatásaim is igazolták azt a törekvésemet, hogy a másik két város, Nagykőrös és Cegléd történetének ismeretében a „Három Város” fogalom megalapozott, mély tartalommal rendelkezik.

A korai történeti kutatások fényt derítettek a „Három Város bírósága” létezésére és működésére.¹³ Ennek történeti valósága szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk, milyen földrajzi környezetben, hogyan alakulhatott ki egymás közelségében három jelentős nagyságú, népes település, mezőváros.

A „Három Város” fogalma visszanyúlik a XIV. századig. Nagy Lajos királyunk – éppen 650 évvel ezelőtt, 1368-ban iktatta Cegléd birtokába a Clarissa apácarendet, s ebből az alkalomból határjárást rendelt el. Az oklevél említést tesz arról a tölgyerdőről, amely Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét határán húzódott

7 Lásd Novák László, 1987.

8 Novák László, 1982b; Novák László, 1982c.

9 Eddig csupán az 1950-ben kialakított csonka Pest megye anyaga volt ismeretes, Wellmann Imre kutatásaiból kimaradtak a Bács-Kiskun megyéhez csatolt részek. Wellmann Imre, 1968; Szükségesnek tartottam, hogy a történeti Pest-Pilis-Solt vármegye kutatását végezzem. Novák László, 1979; Novák László Ferenc, 2004; Novák László Ferenc, 2005.

10 Dr. Balanyi Béla, „Béla bácsi” elmondása szerint bombatalálat érte az épületet, és megsemmisült az értékes, pótolhatatlan levéltári és múzeumi anyag.

11 A dokumentumgyűjteményt Szabó Kálmán Hagyaték megjelöléssel tartja nyilván és őrzi a Katona József Múzeum.

12 Hornyik János, 1860; Hornyik János, 1862; Hornyik János, 1927.

13 Benkó Imre, 1930.

keresztül. Ez az oklevél igazolja azt is, hogy a három település már jelentősebb volt a környezőkhöz képest, mivel „*trium oppidum seu villarum*”-ként említi. Azaz, a három település a falunál (*villa*) már jelentősebb, városias jellegű, a mezővárosi fejlődés (*oppidum*) állapotában létezhetett.¹⁴

A sajátos történeti körülményeknek, a táji adottságoknak meghatározó szerepe volt a társadalmi, gazdasági fejlődésben, a mezővárosi fejlődés kibontakozásában. A honfoglalás után vidékünket is – templomos és templom nélküli – aprófalvak rendszere jellemezte. A XIII. századi tatárdúlásnak is tulajdoníthatóan depopuláció következett be; azaz a kedvezőtlenebb földrajzi fekvésű és adottságú – a településföldrajzi értelemben „helyi” és „helyzeti energiájú” – helységek elnéptelenedése, pusztává (*praedium*) válása.¹⁵ A három jobb helyi és helyzeti energiákkal rendelkező település, Kecskemét és két szomszédja, magukhoz vonzották, magukba ötvözték a környező kisebb településeket, falvakat, s ezáltal kialakulhatott a tágas belső határuk, amely a mezővárosi fejlődés egyik, azonban igen fontos, meghatározó tényezője.

A Három Város táji adottsága közel azonosnak tekinthető, mivel a Homokhátságon terülnek el.¹⁶ A mezőgazdálkodásnak hasonló körülmények voltak adottak, így a földművelés, állattartás rendszerében egység, azonosság jöhetett létre, a három város sajátosságaként, amelyet valóságosan a kézműipar és kereskedelem koronázott meg. A gazdálkodás, kereskedelem alakította ki a sajátos társadalmi viszonyokat, teremtette meg a civis társadalmat. A kor gazdasági konjunkturális viszonyaihoz jól alkalmazkodtak a mezővárosok. A tágas határ nemcsak a földművelés feltételeit biztosította, hanem kiterjedt legelőterületei, kaszálói által a nagy jelentőségű jószágtartást, s arra alapozódóan a jószágkereskedelmet is. A XIV. század második felében (Mátyás király kora), valamint a későbbi évszázadokban – különösképpen a török hódoltság korában – a nyugat-európai piacok ellátása sóre-marhával, lóval és juhval.¹⁷

A jövedelmező gazdálkodás teremtette meg az erős mezővárosi társadalmat, a civisek világát. A jelentős agrártevékenység, mezővárosi életmód mindinkább megkövetelte és szükségszerűvé tette a kézműipari termelést, amelynek minőségi színvonala, gazdasági jelentősége erősítette a Három Város, köztük kiemelkedően Kecskemét mezőváros szerepét, jelentőségét.

A mezővárosi jogállás kivételes állapotot jelentett. A XIV. század közepén ugyan rövid ideig királyi város (*civitas*) volt Kecskemét vám és árumegállító jogával, azonban földesúri hatalom alá kerülve, a XV. század közepétől, a legfontosabb kiváltságot a földesurak közbenjárásával a királytól nyert vásártartási privilégium jelentette Kecskemétnek, akárcsak – valójában – a másik két városnak

14 Lásd Novák László Ferenc, 1978.

15 Kecskemét és környékének régészeti feltáráshoz Szabó Kálmán, 1938.

16 Cegléd helyzete jobbnak ítéltető, mert déli határa ugyan hasonló a szomszédokéhoz, homokvidék, az északi területe azonban a jobb talajminőségű dombságra is kiterjed (ez képezi a Cserhát délkeleti nyúlványát)

17 Pach Zsigmond Pál, 1963.

is. Kecskeméten már vásárokat tartottak a XV. században, annak első említése 1463-ból maradt fenn.¹⁸

Kecskemét mint vásárváros nagyobb jelentőségre tett szert, amit igazol az is, hogy a török hódoltság korában nem élhettek ezzel a jogukkal a szomszédos mezővárosok.¹⁹ Itt csupán arra utalunk, hogy a hódoltsági állapotban is megőrizte Kecskemét kereskedelmi központ szerepét, Pesthez és Szegedhez hasonlóan. A szomszédos Kőrösről, Ceglédről is rendszeresen jöttek a – Szent Gergely- (március 12.), Szent Lőrinc- (augusztus 10.), Szent Katalin- (november 25.) napi – kecskeméti vásárookra.²⁰

A XVII. századi történeti forrásanyag nagyszerűen igazolja a török hódoltságban önmaguk sorának irányítására kényszerült mezővárosok összefogását. Az egyes mezővárosok autonómiájának fundamentumát képezte a vallás. A protestantizmus (az 1567-es debreceni zsinat határozata nyomán a kálvini ág, kálvinizmus) a mezővárosi önrendelkezést hatotta át a világi (magistratus) és egyházi hatóság (consistorium) szerves összefonódásával. Kecskemét különleges helyzetét igazolja, hogy itt a római katolikusság is, a ferences szerzetesrend jóvoltából, szerepet játszhatott a közösségi élet, az autonómia szerveződésében.

A mezővárosi önrendelkezés legszembetűnőbbben a bíraskodásban nyilvánult meg. Kecskemét mint török fennhatóságú mezőváros (a másik két várossal együtt hászváros) nem válhatott függetlenné Pest vármegyétől, jöllehet az a közigazgatási hatalom távol volt, Nógrád vármegyébe menekült a törökök elől, előljárói Fülek, Nógrád, Szécsény várában látták el hivatalukat.²¹ A kecskeméti ügyek intézésébe bevonták a másik két városbelieket is, sőt a környező, de távoli helységekből érkező piacozókat is, akiket a kecskeméti magisztrátus a bíraskodásába vont, meghívta őket ítélkezésre. Ezért is nevezték őket „fogott bírának”. A „Három Város bírósága” létezése, illetve működése már a XVI. század végétől ismeretes.²² A „Három Város bírósága” nemcsak Kecskeméten, de Nagykőrösön és Cegléden is működött.²³ A helyi törvénykezést, illetve joghatóságot Pest vármegye tartotta ellenőrzés alatt. Ezért is, súlyosabb esetekben, Pest vármegye ítélőszéke elé kerültek az ügyek, s az ítéletek végrehajtása a vármegye, a viceis-

18 Sárosi Edit, 2011. 4.

19 Nagykőrös mezővárosi jogállását I. Lipót erősítette meg 1693-ban, s biztosította a szabad vásártartás jogát. A XVIII. század közepétől már negyedik alkalommal, Anasztáziusz vagy Szent György napján (április 24.) is tartottak országos állat- és kirakodóvásárt. Novák László, 1978.

20 Hornyik János, 1860. 249–250.; A XVIII. század közepétől május 10-én, Gordián napján (a XIX. század közepéig prosperáló híres „fehértói zöldvásár” valamint szeptember 26-án, Ciprián-napon is tartottak vásárt. Hornyik János, 1927; Novák László Ferenc, 2015.

21 Itt szükséges említést tenni az ún. paraszt vármegyéről, amely végeredményben Pest vármegye hatalmának előretolt állása volt. Novák László Ferenc, 2015; Vö. Szakály Ferenc, 1969; Szakály Ferenc, 1982.

22 Kecskeméten maradtak fenn XVI. századi történeti források – XX. század közepi pusztulásuk hatalmas veszteség –, amelyek erre is bizonyosságot szolgáltak. Hornyik János, 1861. 98–99.

23 Például „Fogott emberek számára hozatta[m]’ Mustott dn 25.” – jegyezte föl a kőrösi számadó 1653-ban, abból az alkalomból, hogy a város főbírájának hívására összeült a Három Város bírósága. MNL PML NkV SZK 1653/54. 181.

pán jóváhagyásával történhetett meg (pl. 1654-ben a két nagykőrösi boszorkány halálos ítéletének végrehajtása, megégetése).²⁴

A Három Város fogalom a törökök kiűzése után, a rendi viszonyok helyreállása után jelentőségét veszítette.

A török hódoltság idején nemcsak a vármegye, de a földesurak is kénytelenek voltak a biztonságos királyi fennhatóságú területekre, így Nógrádba menekülni (pl. Kecskemét legnagyobb földesura, Koháry István Fülek várkapitánya is volt a XVII. század második felében). A mezővárosi közösség, élén a magisztrátussal, a tanáccsal, amelyben a mezőváros legtekintélyesebb és vagyonosabb cívis gazdái foglaltak helyet, viszonylag nagy önállóságra tett szert. A társadalmi élet meghatározója volt a vallás, amely az autonómiát birtokló mezővárosi közösség kohéziójának legszilárdabb tényezője volt. Míg Cegléden és Nagykőrösön a kálvini vallás vált egyeduralmukodóvá, Kecskeméten a protestánsok (többségében reformátusok, kisebb részben lutheránusok) mellett a katolikuság is fontos szerepet játszott a hitéletben, de a mindennapi életben egyaránt. Köszönhetően a helyben megmaradható ferences rendnek, a kolduló barátoknak.²⁵

A törökök kiűzését követően, a XVII. század végén, ténylegesen a Rákóczi-szabadságharc bukása után (1711) a Habsburg királyi hatalom megerősödése folytán vette kezdetét a rendi restauráció. Ennek egyik legjelentősebb megnyilatkozása volt az újszerzeményi birtokigazolások az 1688-ban megszervezett Újszerzeményi Bizottság előtt (*Neoaquistica Commissio*), amely nemcsak tisztázta a birtokviszonyokat, hanem új birtokstruktúrát is kialakított (ti. akik a török időbeli birtokjogukat nem tudták igazolni, a bécsi kamara elkobozta ősi jószágukat, s másoknak juttatta).

Ebben a tekintetben Cegléd helyzete bizonyult a legegyszerűbbnek – egyben a legragikusabbnak –, mivel a testületi földesúr, a Clarissa apácarend 1714-ben már igazolta ceglédi birtokjogát. Ez a mezőváros katolikus földesúri hatalom alá került, s az – a „*cuius regio, eius religio*” alapján – megtörte a protestáns hegemóniát, felszámolta a mezővárosi autonómiát. Az urbárium bevezetésére már 1744-ben kísérletet tettek az úrbéri, jobbágytelki viszonyok megteremtésére, de az csupán Mária Terézia 1767-es úrbérrendelete után következett be. A viszonylag szabad mezővárosi közösséget az úrbéri viszonyok közé kényszerítették, s közvetlen hatalmat gyakorolt felettük az apácarend, majd jogutódja, a vallásalapítványi uradalom.²⁶

Kecskemét és Nagykőrös helyzete ha nem is egyszerűbbnek, de mindenféleképpen jobbnak tekinthető, mert több földesúri család birtokolta, így azoknak nehézséget jelentett a földesúri javaik törvényességének bizonyítása.

Nagykőrös fele része a Keglevich grófi család tulajdonában volt, s rajtuk kívül még számos család mondhatta magát a mezőváros földesurának. Tekintettel

24 Novák László Ferenc, 2015.

25 A nagy egyházi rendek valóságosan is földesurak, földbirtokosok voltak, nekik is menekülniük kellett a törökök elől, akik a katolikusok közül csak a szegény ferenceseket túrték meg, nemcsak Kecskeméten, de más hódoltsági helységeken (pl. Gyöngyös, Jászberény, Szeged, Szolnok is). Salamon Ferenc, 1885.

26 Novák László, 1982e.

azonban arra, hogy a XVI–XVII. században a birtokviszonyok javarészen a feledés homályába veszttek, ennek következtében a földesurak birtokvisszaszerzési törekvése elé szinte elháríthatatlan akadályok gördültek. A Keglevichek már 1702-ben igazolták birtokjogukat (Nagykőrös magisztrátusa meg is fizette a kamarának az ezért kirótt fegyverválságot).²⁷ A Keglevich család a tényleges birtoklásért birtokkihasítási pert indított (1756-ban „ex usu”, majd 1772-ben „ex jure” proporcionális pert), azonban eredményt nem értek el, Nagykőrös királyi jóváhagyással megmaradhatott autonómiájában. Mint korábban is, fizetniük kellett a földbirtoklásért (cenzus), de végül is a földesurak arra kényszerültek a XIX. század elején – mivel távol éltek –, hogy eladják birtokukat Nagykőrös város közösségének. Ezt követően mehetett végbe a lakosság birtokmegváltkozása, a redempció.²⁸

Kecskemét is több földesúri családot mondhatott magáénak. Közöttük a Koháryak rendelkeztek a legnagyobb birtokkal, a mezőváros legtekintélyesebb urai voltak. Különösen a XVII. század közepétől – azután, hogy 1663-ban a törökök hatalmas támadásba kezdtek a „Szejdi-járás” során, Nagyváradot elfoglalták, de még északon Érsekújvár is a kezükre került – mindegyre erősítette befolyását a hódoltsági részek felett Pest vármegye, következésképpen Koháry István is a kecskeméti birtoka felett. A Koháryak számára nem jelentett gondot a birtokigazolás (mentesültek a birtokigazolás alól), hatalmuk alá vonták a mezővárost. Koháry István a földesúri bíraskodást is bevezette (még pallosjogot is szerzett 1712-ben), így a mezőváros közvetlen hatalma, irányítása alá került. Ennek ellenére azonban Kecskemét mezőváros-autonómiája nem szűnt meg, Nagykőrössel összehasonlítva azonban hátrányosabb helyzetben létezett. Mivel a mezővárosi tanács intézkedéseinek feljebbviteli joghatósága a földesúri úriszék volt, csak utána fordulhatott a magisztrátus a vármegyéhez, ellentétben Nagykőrössel, ahol a Keglevicheknek nem sikerült úriszéki bíraskodást bevezetni, így közvetlen feljebbviteli hatósága a vármegye lehetett.

Koháry földesúri befolyása, hatalma nem bontotta meg Kecskemét mezővárosi egységét, autonómiáját. Jóllehet a földesurak – mint Kőrösön is – igazolták birtokjogukat, azonban ténylegesen nem voltak képesek közvetlen hatalmuk alá, magángazdaságukba vonni, majorsági gazdálkodásra berendezkedni. Ennek is betudhatóan, Kecskeméten is megtörténhetett 1834-ben a redempció, a kecskeméti birtokmegváltkozása.²⁹

Kecskemét mezőváros törzshatára tehát a kecskeméti birtokában maradhatott. A legnagyobb földesúr, a Koháry família a város területén nem alakíthatott ki magángazdaságot, csupán a pusztákon rendezkedhetett be uradalmi gazdálkodásra, így Szentlőrinc és Vacs pusztákon.³⁰

27 A tulajdonjog, a birtoklás jogosságának igazolása után a birtok értékének 10%-át kellett fegyverválság (*Jus Armorum*) címén megfizetni: azaz a törökök kiűzéseért is fizetni kellett a földbirtokosnak a Kamarának.

28 Novák László, 2006.

29 Novák László Ferenc, 2006.

30 Szentlőrinc Nagykőrös pusztája volt a XVIII. század közepén, amit Kecskemét rendkívüli módon sérelmezett, de végül is a mezőváros tulajdonába kerülhetett. Hornyik János, 1927. A pusztát a város

A „Három Város” említésére utoljára 1710-ből van adatunk, Nagykőrösről: „*M. Gralis Esterhazi Antal Úr ő Excell'k vevén az három város e'gy hordo Bort fizettünk az árrában Tall. 12. poltr 12.*” – jegyezték fel a város kiadását a számadás-könyvben.³¹ A kuruc tábornokot a „Három Város” egy hordó borral ajándékozta meg, s annak költségének a Kőrösre eső részét könyvelte el a számadó második bíró.

A „Három Város” fogalom a Rákóczi-féle szabadságharc után okafogyottá vált. Az egyes mezővárosok más-más körülmények közé kerültek, önálló életet éltek ugyan, de erőteljes földesúri befolyás alá kerültek, s ennek következtében már egymás támogatására nem is hagyatkozhattak, nem lehetett szükség, nem is kerülhetett sor az összefogásukra. Valójában a Három Város együttműködését a jogi helyzet, földesúri hatalom lehetetlenítette el, ugyanakkor a helyreállt feudális rendi viszonyok között, felettük is, Pest vármegye közvetlen és hatékony joghatóságot gyakorolt Pest-Budáról.³²

Annak ellenére, hogy a Három Város már nem működött együtt, nem támaszkodtak egymásra, a megye ezt a különösnek tartható „mezőváros-konglomerátumot” kezdetben még fontos hatalmi tényezőnek tartotta. Különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása utáni években, az átmeneti időszakban, amikor a rendi restauráció még kifejlődő állapotban volt. Például „*Becsületes Kecskeméti, Kőrösi, és Ceglédi Bírának. Bizodalmas jóakaró Bírák, Tanács és Eskütt Uraméknak. Ajánlom szolgálatomat Kegyelmeteknek ...*” – írta kurrens levelében Imre János viceispán 1711 júniusában, értesítve őket, hogy a vármegye gyűlést tart „*in campo Pestiensis, ad Rákos*”.³³ Mint régen, vármegyeháza híján a Rákos patak mezején.

A Három Város azonban, mezővárosi fejlődéséből fakadóan továbbra is megőrizte társadalmi, gazdasági sajátosságát, jelentőségét. Mint például a kötetlen, illetve szabad határhasználati – mezeikertes, tanyás – rendszert, az árutermelő

földesura szerezte meg, ezért még a XX. század első felében is a Koháryszentlőrinc nevet viselte; Vacs puszttal kapcsolatban egy személyes vonatkozású érdekességet említhetek. Édesapám (Jovanovich-Novák Novák) órásmester volt Irsán (1950-től Albertirsa). Ő mesélte nekem, hogy még a harmincas években, egy alkalommal hintó állt meg a főutcán lévő házunk, az üzlete előtt, és egy úr szállt le róla. Bemutatkozásuk során tudta meg, hogy Coburg herceg jött el hozzá Vacsról, hogy órát vásároljon üzletében.

31 MNL PML NkV SZK 1710/11. 42. pag.

32 A város előjáróinak mint korábban, az új helyzetben is rendre meg kellett jelennie a vármegyén hivatalos ügyekben, s erről tájékoztat a kőrösi magisztrátus kiadásait könyvelő számadóbírája: 1711-ben „*Budara menvén az Uj Biroslag alkalmatosságával viaticumot es discretioval, S más vásárlással költ el Tall 12.*” – jegyezte fel. MNL PML NkV SZK 1711/12. 26. pag.

33 Ekkor a Három Város még régi fényében, tekintélyében tündökölt, Cegléd is még egységben, protestáns hegemoniájában gyakorolta autonóm hatalmát, távol állt a földesúri alávetettség réme (a Clarissák 1714-ben igazolták birtokjogukat). Érdekességként említhető, hogy a vármegyei hatalom is még gyenge lábón állt ebben az időben. A Három Város előjáróit gyűlésre hívták össze, amelyet vármegyeháza nem létezésében Pest városa mellett, Rákos mezején tartottak, mint régen az országgyűléseket, szabad ég alatt. A meghívott három városi előjárókat arra is kérte az alispán, hogy élelmiszerral járuljanak a vármegye vendéglátásához: „*A Vágókat (már harmadszor intem Kglmeteket, a kik a jobb részről Eökrökbül s a javából teljenek ki) felhajtani szorgalmatoskodjék Kglmetek és ha mostani Mező Táborban szállott ügyemet valami szép házi kenyerekkel megsegítendi Kglmetek, meg háláló kötelességgel veszem...*” – írta körlevelében. Novák László Ferenc, 2015. 75.

jellegű állattenyésztést, kereskedelmet, kézműipart, a cívis társadalmi életformát. Nem véletlen, hogy Kecskemét kiváló tudósa, Váczy János tényszerűen, plasztikusan mutatja be a XIX. század végén, jellemzi a rokon vonásokkal bíró Három Várost, azok összetartozását.³⁴ A XX. század első felében Erdei Ferenc szociográfiai munkáiban, külön-külön jellemezve, ugyanakkor egészében együtt is szépen körvonalazódnak a mezővárosok sajátosságaikkal, arculatuk, társadalmuk, gazdaságuk különlegesnek mondható vonásaikkal.³⁵

A XVI–XVII. századi sajátos történelmi helyzet, a török hódoltsági állapot, a vármegye kényszerű távolléte teremtette meg az ún. „paraszt vármegye” intézményi rendszerét. Mint utaltunk rá, a magyar közigazgatás Pestről elmenekült a biztonságos királyi Magyarországra, Nógrádba (Nógrád, Fülek, Szécsény vára „hivatali” székhelyekkel), de a török–Habsburg „kettős hatalomnak” tulajdoníthatóan befolyása nem szűnt meg az alföldi, megszállt részek felett.³⁶

A XVI. század végén hatalmas pusztulást szenvedett a Duna–Tisza köze, falvak sokasága néptelenedett el, s lakossága keresett oltalmat a biztonságosabb törökök által oltalomban részesített mezővárosokban, vagy a törökök által kevésbé háborgatott vidékeken. A tizenöt éves háború (1591–1606) után a jobb helyzeti és helyi energiával rendelkező falvak újjáéledtek (pl. Monor, Ócsa, Kécske, Kürt, Várkony, Tószeg). A közállapotok biztonságát sok minden veszélyeztette. Vidékünkön gyakoriak voltak a végvári katonák túlkapásai, a lakosság sanyargatása, kóborlók, rablók támadásai. Ezek miatt is Pest vármegye az ún. „paraszt vármegyék” megszervezését tartotta szükségesnek. Egyes falvakban hadnagyot választottak, aki tizedesek segítségével mozgósította a helyi és környező falvak lakosságát veszedelem esetén.

A „paraszt vármegye” fogalmának értelmezése érdekességet vet fel. Tulajdonképpen arról lehet szó, hogy a vidék, falvak földművelő lakossága, a „parasztság” által alkotott önvédelmi szervezet, amely a tényleges vármegye előretolt állásának tekinthető. A paraszt vármegye, mint katonai-rendőri szervezet élén a kapitány állt, s tizedesek biztosították annak működését, hatalmát. Mivel azonban korlátozott, rendfenntartási, biztonsági funkciókkal rendelkező szervezet volt, a „paraszt” megnevezése arra is utalhat, hogy a vármegyének mintegy „kistestvére”, valójában egyszerűbb szervezete, „előretolt állása” lehetett.

A történetkutatás megállapítja, hogy már a XV. század végén a kialakult jobbágyság azonos volt a parasztsággal, a földművelők közösségével. Az 1514. évi nagy felkelés leverését követően a Werbőczy-féle törvénykönyv (*Tripartitum*) parasztokat (*rustici*) nevez meg, akiket a lázadás miatt „*mera et perpetua rusticitas*”-szal, azaz teljes és örökös parasztsággal sújtottak. Valójában röghöz kötötték, a parasztság örökös röghöz kötött jobbágyság állapotába került. „A XVI. század derekától kezdve aztán a *rusticus-nak, illetőleg a magyar nyelven a paraszt-nak ezt a jobbágysággal való egyértelműségét egyre gazdagabban ömlő írott forrásokban, köztük most már latin nyelvű törvények és helyhatósági jogszabályok mellett a magyar*

34 Váczy János, 1891.

35 Erdei Ferenc, 1937.

36 Szakály Ferenc, 1969.

nyelvi jogszabályokban is nyomon tudjuk kísélni. A paraszt és a jobbágy társítása ezután is előfordul a helyhatósági jogszabályokban, de legtöbbször már egymagában kerül elő: így is téveszthetetlenül fejezi ki a társadalmi állapotot, akár törvényekben, akár helyhatósági jogszabályokban, akár a földesúri iratokban. A különféle szövegekből világosan kitűnik, hogy a *rusticus*, a parasztember, a parasztszemély, a paraszti kéz, a *ruralis* vagy *rustica*, *rusticana persona* stb. kifejezésekben az emberek társadalmi állapotát, státusát, illetőleg *conditióját* kívánják megjelölni. A helyhatósági jogszabály mintegy már meg is magyarázza, hogy a parasztok: jobbágyok. A társadalmi állapotot sokszor azzal fejezték ki, hogy a parasztot esetenként kifejezetten szembeállítják a nemessel, a rendet a renddel. Ilyen esetben megkülönböztetéssel szólnak gyakran parasztfundusokról vagy parasztföldekről, vagy ahogyan újabban nevezték: *úrberes földről*, esetenként kimondottan szembeállítják a *rustalis fundust* az *allodiális, tehát majorsági földdel* – állapítja meg a jeles történész, Szabó István.³⁷

A török hódoltság területén, így Kecskemét és környékén nem alakulhatott ki a jobbágy telekszervezet³⁸, tulajdoníthatóan annak, hogy a földesurak nem merészkedtek erre, csupán a biztonsági királyi Magyarország területéről ügyeltek birtokukra több-kevesebb sikerrel. A XVI–XVII. században a földesurak birtokviszonyai (jobbágyaik száma és a földterület nagysága, az általuk birtokolt telkek száma) a „feledés homályába” merültek – írja Balla Gergely krónikájában.³⁹ Nagykőrösön megmaradt a jobbágytelek-szervezet csökevénye. A földesurak reprezentánsa, a földesúri jogokat gyakorló városi tanács a mezőváros lakosainak és az ide költöző idegeneknek földet adományozott: mezei kertet és „ház után való rétét”, valamint erdőt is.⁴⁰

A jobbágyterminológia valóságos társadalmi kategória volt a XVII. században is. A hódoltság korában nagymérvű volt a Három Városba irányuló bevándorlás, de innen is mentek el lakosok. Ezért is történhetett, hogy egyes földesurak esküvel köteleztették jobbágyaikat a hozzájuk való hűségre. Ebben is Pest vármegye hatóságára támaszkodtak. Ilyen eset fordult elő Nagykőrössel kapcsolatban. A Kishontban, Rahón élő Trombitás János földesúr kívánságára Pest vármegye 1630. május 14-én Fülekre rendelte a nagykőrösi illetőségű Nagy Istvánt és Váczi Mihályt, akiket esküre köteleztek: „*Nagy Istvány és Váczi Mihály Kőrösön lakozók a' Nemes és V[ité]z[ő] Trombitás János Úr'k Jobbágyi adjuk tudtára, hogj minémű Lelküink ismérleti és eő Kigyelme ellen tett vétkönkért törvényével meg sententiaztatván maradtunk el mindenikünk bizonyos számú birságon, de hogj ezért boszszut állani ne láttatnánk, kötöttünk magonkat arra, hogj ezért sem más okát indulatunkból, más földes Urat, vagy akarmi névvel nevezendő szabados Helyeket, mire el idegenedésünkre eő Kigyelmétől ok találhatnék, nem akarunk titkon sem nyilván keresni, sem semmi nemű szín, és mod alatt, hanem eő Kigyelmét Trombitás*

37 Szabó István, 1976. 38.

38 A földesúr házas telket adott jobbágyának, aki annak birtokában – „ház után való” – járulékföldet (*appertinentia*), meghatározott mennyiségű szántót és kaszálórétet kapott, s használhatta a közös legelőt, de faizásban is részesülhetett.

39 Balla Gergely, 1856.

40 Novák László, 1994.

Uramat, és jövődébéli maradékát igazán híven és képmutatás nélkül holtig szolgáltni, és örökös Jobbágynak lenni...⁴¹

A Három Városban a mezőváros lakosait sem jobbágnak, sem parasztnak nem nevezte a helyi hatóság, a magisztrátus. Hogy mégis köztudatban lehetett, érdekes példa említhető. A „Három Város bírósága” Kecskeméten azért jött össze 1662-ben, mert „néhai és nemzetes kecskeméti jobbágy társunknak, *ugy mint Méhes Györgynek meg maradtott árvái*” az örökségen osztozkodni kívántak. A „nemzetes jobbágy” tehát kecskeméti vagyonos ember: egyrészt szabad állapotú mezővárosi jobbágy, másrészt pedig „nemzetes”, vélhetően nemesi ranggal rendelkező cívis gazda. A kecskeméti, a kőrösiek sem tekintették magukat valójában földesúri alattvalónak, mint akik a földesurak közvetlen környezetében éltek a XVII. században, de mint később – a XVIII. században –, az úrbérrel terhelt jobbágyok, például Cegléd jobbágysorba süllyesztett mezővárosi cívis gazdái.⁴² Kőrös földesura, Kátay Ferenc örökébe lépő, akkor még báró Keglevich Miklós is számon tartotta a nemrégiben megszerzett hódoltsági birtokát 1663-ban. A mezőváros központjában fekvő telek, rajta a városházzal az ő tulajdonát képezte, s ezért a kőrösi magisztrátusnak árendát kellett fizetnie. A város számadáskönyvébe jegyezték fel, hogy „*városunk hazajért Kiklevics Miklós Úr' eő Nagha Jobbágyi vőttek raitunk 5 Tall*”. A kőrösiek tudatában nem élt „jobbágytudat”, az, hogy ők is a földesúr jobbágynak, mint azok, akiket Torna várából küldött Kőrösre a járandósága behajtása végett, s jobbágnak mondták őket.⁴³

Pest vármegye a hódoltsági – azaz a székhelyétől távol eső – területeken történő felügyeletét, befolyását, rendfenntartását a „paraszt vármegye” szervezetével biztosította. A falvak lakossága, népessége őstermelő, mezőgazda, földműves, azaz a közjogi megnevezés szerint is paraszt (*rusticus*) volt, így természetesen a falvak lakossága parasztvármegyét alkotott, szervezete a parasztságból állt.

A Három Város, mint szilárd autonómiával rendelkező, tekintélyes mezővárosok közössége, nem alkotott parasztvármegyét, maga a magisztrátus volt valóságos karhatalom, mondhatni „egyszerű” vagy „kis vármegye”. Valójában az egyes mezővárosok önálló hatalmi, rendfenntartó egységek voltak, mintegy katonai szervezetet alkottak. A mezővárosok tizedekre oszlottak, élükön tizedessel, az egyes tizedek felett pedig hadnagy állt.⁴⁴ A mezőváros tanácsának fennhatósága, irányítása alatt álltak a hadnagyok és tizedesek, akiknek esküt is kellett tenni, melynek szövege a XVII. század második feléből maradt fenn Nagykőrösön.

41 Novák László, 1978. 39.

42 Az apácarend 1744-ben még nem tudta érvényesíteni az urbáriumát, azonban az Mária Terézia 1767-es urbéri rendelete folytán bevezetésre került. Ellentétben a másik két várossal, Cegléden megszüntették a szabad, kötetlen birtoklási rendszert, a gazdákat az urbéri telekszervezetbe kényszerítették. Novák László, 1982a.

43 Novák László Ferenc, 2015. 105.

44 Nagykőrös példáját emelem ki. A biztonság megszervezése különösen életbevágó volt a XVII. század végi háborúság, létbizonytalanság idején. Például 1687-ben 16 tizedre, 1690-ben a mezővárost négy járásra osztották fel, az egyes járásokat 2-2 tized alkotta. MNL PML NkV SZK 1687/88, 1689/90.

A hadnagy kötelessége például többek között: *„te Hadnagyi Tisztvedben igazan serenyen és jó lelki esmerettel tehetseged szerent el jársz Biraid'k s tanatsid'k minden Varasod es Ecclesiad meg maradasára való dolgokban engedelmeskedel, őket meg becsüllöd s szavokat fogadod, ha mikor kivantatik, az Varmegyével való ki menetel magad vonogatasa nélkül ki mégy, masokat is személy valogatás nélkül ki menni kenszeriteszsz, mind itthon az Varosban, mind kívül az Városon, az Ecclesia tisztasagara vigyász...”*⁴⁵ A mezőváros tehát – miként a parasztvármegye – a vármegye hívására köteles volt fegyverrel is menni, oda, ahol veszedelem támadt.

A parasztvármegye megmozdulásaiban a Három Város is részt vett. Kecskeméti példákat is említhetünk erre vonatkozóan. A mezőváros magisztrátusa 1660. július 14-én *„elküldvén városunkbeli urainkat az pusztákra tolvajoknak keresésére, nyertek tolvajoktól számos marhákat mellyek között volt 60 marha egri püspök ónagsága Békés vármegyében levő kamuthi jobbágyainak, melly marhákat meg ismervén, hitőkkel meg bizonyították, hogy saját jószágok és tolvajok hajtották el”*. Néhány nap múltán, 1660. július 17-én hasonló eseményről adtak tájékoztatást: *„kiküldvén embereinket tolvajok kergetésére, szabadszállási mezőről hajtottak marhákat no 59, mellyekre meg esküvén martonosi Eördögh Máté, Szécsi István, Sándor András és Radoviczán, hogy saját jószágok, és tolvajok hajtották el, vissza adtuk nekik, ha kívánatik taroznak fel kelni mellettünk azon marhákért”*.⁴⁶

A parasztvármegye tehát Pest vármegye irányítása és szoros felügyelete alatt állt. Egy vidék parasztvármegyéje önállóságról is bizonyosságot tett, szükség szerint saját szabályokat is alkotott. Például a Duna-vidéki falvak a Kunszentmiklós melletti Feketehalomnál gyűltek össze 1663. április 2-án, azon okból, hogy *„helynek, megmaradásáért az rajtok hatalmaskodók ellen, az kik a magyar pártról vagynak, irtanak”* szabályrendeleteket: *„Mivel a falusi bírák a szitkozódókat lágyan büntetik, ennek legyen elsőben büntetése 40 forint, másodízben, ha az ország a töröktől erre engedélyt szerez, kő által való halál; – mind a budai, mind a török-, mind a magyar uraktól való adománylevelekkel szépen éljenek, az urak büntetésébe P. vármegye ne avatkozzék; fegyvert egyebet ne viseljen, mint a melyet a hatalmas urak engedtek, öltözete is ahhoz illendő legyen, hogy a »hogy a Paraszt vármegye Az külső fegyvertül megkülönböztessék«, a sok tolvajságokat az orgazdák megsokasodásában lévén keresendő, hol a vármegye ilyet tapasztal, más falubelieknek hírül adván, menjen rá az egész vármegye, s ha bűnösnek találja, először 40 forintig büntesse, azután az alispán kezébe adja; – minden városban faluban a köznépet meg kell hiteltetni, hogy sem községe, sem bírása, sem a vármegye gondviselőinek árulója nem léssen, s amit meg tud, mi azoknak ártalmára lesz, híven bemonджа – minden gazda olyan lakost, zsellért, rideget tartson a háznál, kinek jó erkölcséről felelhet; különben előbb pálczára, pénzre, házából kiűzetésre büntetessék, azután büntetésre az urak kezébe adassék, – a ki mezei vagy házi latorral társalkodik, a büntetést el nem kerüli; a kik pedig szükség nélkül a magyar vitézekhez kimenni, utánok nyalakodni s árulkodni szoktak, elsőben 8 ftra büntettetnek, másod ízben az urak kezére adatik – ha valamely község gulyáján katonák valamely marhát hagynak, azt a pásztor a gazdának, ez ismét P. vármegye*

45 MNL PML NkV Tan. Jkv. 1636–1678.; Novák László Ferenc, 2015. 92–93.

46 Iványosi-Szabó Tibor, 1996. I. 73–74.

gyének jelentse, ki a szomszéd falu lakosait, hogy nem örvék-e, erről értesítse; – ha valamely faluból izenet vagy levél jön baj végett, a vármegye tisztje azonnal minél több lovassal és gyaloggal siessen annak oltására, különben 12 frtra s az elháríthatott kár megtérítésére büntetetik, – senki magyar fegyverestől vagy rabtól semmi jószágot 40 frt büntetés alatt venni ne merészeljen, – mivel némelyek a Dunántúli ráczokkal káros szövetkezésbe léptek, az ilyen büntetése első ízben 25 forint, másod ízben az urak kezébe adatik, – mindenki, a kinek csak lehet, lovat és fegyvert, milyet az urak megengedtek, tartson, különben 12 forintra büntetetik, – senki jószágot valakinek, kiváltképpen felföldi palócznak levél nélkül el ne adjon, mivel a felföldi emberek sok lopott marhát szoktak föl- s alá elhajtani; mert a kinek birtokában levél nélküli marha találtatik, az letartóztatik; – mivel a magyar vitézek kisebb falukban szoktak igen hatalmaskodni: azért naponként minden faluban a bíró mellett 12 czirkáló legyen, »és ha az vitézlő rend dülödni akar, ha bírnak vele azok megintessenek tőlük, ha pedig feles a fegyveres«, másfelé adjanak hírt; a kire rákerül az »az estrázsálás«, és meg nem jelen: fél tallérral büntetessék, – ha valamely bűnöst a Paraszt vármegye megbüntet, a Szenteklézsia annak büntetéséhez nem nyúlhat, s a kit az urak megbüntetnek, ahhoz a Paraszt vármegye nem szól; Kecskeméti Uraink mikor kijönnek felénk, adjanak hírt, mi is az ő veszteségek keresésére készséggel fölkelünk, de ők is e Paraszt vármegyéhez szinte oltalommal legyenek, – ha a vármegyének valami kis jövedelme esik, nem kell azt egészen feldőzsölni, hanem egy részét az uraknak való kedvesedésre meghagyni, – végre mivel a raboknak szíve mind csak a vitézlő rendhez vonz, s mit a parasztembertől hall, azzal vádaskodik: senki tehát rabot házához be ne fogadjon; hanem szálljon az bíró házához; a ki pedig lovas rabot barom körül lát, különben 15 frt lesz büntetése.”⁴⁷

A parasztvármegye önmaga alkotta rendszabása tehát részben rávilágít a működésére is. Alapvetően fontos tényező, hogy Kecskemét mezőváros, mint hatóság különbözik a parasztvármegyétől. Szükség esetén a parasztvármegye segítségére siet (pl. rablás, jószáglopás esetén, a nyomozásban), viszont fordított esetben is, Kecskemét segítségét kéri, ha szükség adódik rá. A szabályrendelet rendre „urakat” említi, akiknek köteles a parasztvármegye jelentéssel szolgálni, s az urak pedig közvetlen hatalommal bírnak felette, engedélyeznek, bíraskodnak, büntetnek. Az urak kiléte nem világosodik meg, azonban a földesurakról lehet szó, akik úriszéki joghatósággal is rendelkeztek. Az viszont nem derül ki, hogy az urak hol élnek, kétséget kizáróan nem helyben, hanem a vármegyéhez hasonlóan, a török hódoltságon kívüli, számukra biztonságos területen. Kecskeméten, Nagykőrösön és Cegléden sem.

A parasztvármegye szabálya jobbágyot nem említi, aki földesurának alattvalója, úrbér köti hozzá. *Gazdáról* viszont szó esik, aki tulajdonképpen azonos a határozatban is szereplő *parasztemberrel*. Ebben a megközelítésben is egyértelművé válik a parasztvármegye fogalma: azaz ezt a rendfenntartó szervezetet a falusi gazdák, parasztok alkották.

A bizonytalan közállapotok, létbizonytalanság tehát, szükségszerűen hozták létre a parasztvármegyét. A XVIII. században pedig, amikor már stabilizálódott a

47 Gyárfás István, 1882. 18–19.

helyzet, a rendi viszonyok restaurációja megtörtént, a vármegye hivatala is zökkenőmentesen működhetett, korlátlan hatalmával élhetett, a parasztvármegye még továbbra is létezett, működött. A kőrösi magisztrátus számadásai között jegyezte fel a számadóbíró például 1747. december 23-án, hogy a „Paraszt Vármegyével való Vármegye Katonájának adtam f. 1.,10.”⁴⁸ Hogy milyen járatban volt erre felé a parasztvármegye, nincsen adat rá vonatkozóan, azonban érdekes, hogy Pest vármegye katonája, fegyveres embere is velük tartott, akinek ellátására fizetett neki a városi tanács. Valamilyen rendfenntartási, közbiztonsági ügyben járhattak el a fegyveres katona segédletével. Ilyen eseményről történik említés 1765-ben is. A vármegye körrendelete folytán, mivel a „*Tettes N, Várgye Parancsolattyából Kis Kőrösi Tumultuansok meg fogattatásokra Nemesek és Parasztok küldtetvén*”, 1766. július 19-én a kőrösi magisztrátus 9 forint útiköltséget fizetett nekik, s „*Ugyan azoknak Puska Porra – »20«*” dénárt adott a számadóbíró.⁴⁹ Kiskőrösön tehát valamilyen lázongás, „tumultus” történt⁵⁰, aminek elfolytására már ugyan nem a parasztvármegyét mozgósították, hanem – mintegy nemesi felkelésként⁵¹ – felfegyverzett nemeseket és parasztokat – mint korábban –, akiknek ellátásához a mezővárosnak is hozzá kellett járulnia.

A mezővárosokban a *paraszt* név mint társadalmi kategóriára utaló név nem található meg. Például a nagykőrösi, vélhetően a kecskeméti, ceglédi – történeti kútfők az adózó lakosságot csupán vezeték- és keresztnév szerint említi, kézműiparosok – és egyéb foglalkozásúak – esetében a szakmát jelölve meg. Sem a *cívís*, sem a *paraszt* név nem fordul elő. A *gazda* név viszont igen, de nem társadalmi kategóriaként, hanem mint foglalkozás, illetve mint alkalmazási minőség: a város gazdájaként. A *gazda* feladata volt a mezőváros gazdálkodási dolgainak intézése, irányítása, szervezése. A város alkalmazta évről évre, fizette neki a járandóságát a többi város szolgálatában álló emberhez (prédikátor, oskolamester, szakácsaszszony, fejősjuhász, stb). Nagykőrösről említve példát, ismeretes, hogy 1630-ban „*Mihály Gazda*” bére 5 forint és 50 dénár volt, további járandósága pedig: „*Egij szöld aba dolmani egi szur 1. Nadragh 2. umogh 2 labra walo. Attunk a sarga abara nekj dn 60. Wöttünk 6 singh szöld posztot 6 Talleron. 3/1 singh sarga posztot [...] az Czinalastul a' Domajnak attunk dn 60*”, amely kiadás 2 forint és 92 dénár összeget tett ki.⁵²

A *polgár* név is megtalálható a történeti forrásokban. A polgár nem az adózó lakosságot (cívís) jelentette, hanem azt az embert, aki valamilyen hivatali funkciót töltött be, valóságosan a külső tanács tagja volt. Ők is kaptak fizetést a városi tanácstól. Ugyancsak Kőrösről említhető, hogy 1635-ben „*Polgár Petör*”

48 MNL PML NkV SZK 1747/48. dec. 23.

49 MNL PML NkV SZK 1765/66. júl. 19.

50 A jobbágyok és a földesúr között a legelőfelosztás sérelmezése folytán támadt a lázongás. (Sz. Kőrösi Ilona szíves tájékoztatása.)

51 Az 1735. április 27-én Békésszentandráson kirobbant Szegedinác Jovanovics Péro-féle lázadás leverésére mozgósítás történt Pest vármegyében is, ekkor a nagykőrösi nemesek is „felkeltek”, hadba vonultak, Dabasi Halász Péter ezredes vezetésével 176 lovas katona vonult ellenük. Galgóczy Károly, 1896. 80.

52 MNL PML NkV SZK 1630/31. 24. pag.

állt a város szolgálatában, akinek viszonylag jelentős összeg, 16 forint volt az éves járandósága, s emellett – mint a prédikátornak, oskolamesternek – járt neki még „Ket Forint Arra hus, Harom Sájt, 3 Gomollya, 1 soo [...] waszon”.⁵³ A polgár az igazságszolgáltatásban vett részt, az egyház előljárói közé is tartozott. A kőrösi magisztrátus számadója feljegyezte 1653-ban, hogy „Dawid Péterön wöttem Csuzai Szabo Istwan't az Egy ház előtt walo Polgharok kezéből ki witelejért 1 Tallerokatt”.⁵⁴ Csuzai Szabó István⁵⁵ valamilyen vétkét eklézsiakövetéssel büntették, de Dávid Péter kiszabadította a delikvenst az egyház emberei kezéből, és ezért a tettéért a városi tanács bírságpénz megfizetésére kötelezte.

A mezővárosi dokumentumok nem szólnak tehát a parasztról mint társadalmi kategóriáról, azonban jelzőként, „egyszerű” – mondhatni –, puritán értelmezésben megtalálható. Több XVIII. századi példát ismerünk erre vonatkozóan Nagykőrösről. A városi tanács feljegyezte 1751-ben, hogy „A' Város számára négy fejer Hámot varatván tsak parasztossan Korponai Sziijjartól által érette fizetem – 56 ½.”⁵⁶ A magisztrátus a város kocsiába fogott lovainak csupán egyszerű fehér hámot készíttetett a szíjgyártó mesterrel, s ezért 56,5 dénárt fizetett. A XVIII. század második felében már rendre Kecskemétről hozatott a városi tanács cserépedényeket, köztük kancsókat, a kocsmái részére. Például 1792-ben a kiadások között jegyezték fel, hogy egy „Ketskeméti Korsosnak 100 Paraszt és 20 Zöld kantsókért, a' mit a' Bor Biró czéd.[ula] mutatja fizett.[em] 2,40”. A 100 egyszerű, mázatlan cserépedényért és a zöldmázás kancsóért 2 forintot és 40 dénárt fizettek a kecskeméti korsós mesternek.⁵⁷

Mint az egyszerűséget kifejező szó, *paraszt* mellett annak szinonimája, a *pór* is előfordul. Ugyancsak Kőrösön, 1765-ben a város egyik lakatosmesterének, „H. Tot Gergely Lakatosnak T[ekintetes]. Motsi Ur Házához egy Pór Székre Plehet csinálvan fizettem f. 1.” – könyvelte el a számadóbíró, a város egyik előljárójának egyszerű, közönségesnek mondható ülőalkalmatossága bádogozási munkájáért.⁵⁸

A *paraszt* sajátos népi terminológiaként „üres”, „vacans” értelemben is megtalálható. Recens adatok alapján ismeretes, hogy Kőrösön a „szőlőhőgyben” a tőkék közötti üresen álló földterületet „paraszt”-nak nevezték. Ugyancsak a *vákáns* (latin *vacans* – üres) szó is erre vonatkozott.⁵⁹ Erre vonatkozóan érdekes adatot említhetünk 1721-ből. A város számadója feljegyezte, hogy „Egy Vácáns Praedicator'k”, azaz olyan református lelkésznek, akinek nem volt parókiája, ezért vándorlásra, álláskeresésre kényszerült, 57 dénár alamizsnát adott, ugyanakkor

53 MNL PML NkV SZK 1635/36. 1–16. pag.

54 MNL PML NkV SZK 1653/54. 261–262. pag.

55 Az illető neve abban a vonatkozásban is érdekes, hogy egyrészt jelzi, a drávaszögi Csuzáról vándorolt ide, másrészt foglalkozása a szabómesterség volt. Vö. Novák László, 1978; Novák László Ferenc, 2015.

56 MNL PML NkV SZK 1751/52. szept. 11.

57 MNL PML NkV SZK 1792/93. máj. 27.

58 MNL PML NkV SZK 1765/66. nov. 3.

59 Novák László Ferenc, 2015.

pedig egy evangélikus, „Lutheran Praedik[átornak]” 30 dénárt, hasonló okból kifolyólag.⁶⁰

Az évtizedes történeti kutatásaim során mindegyre szélesedett Kecskemét és a vele rokon másik két város ismeretanyaga, komoly tudományos eredményeket mutathattam fel. Ebben a vonatkozásban első jelentős eredményt a mezővárosi népművészet kutatásában értem el. A XVII–XIX. századi történeti forrásokkal és a múzeumok páratlan értékű tárgyaival, kincseivel együtt plasztikus képet rajzolhattam a mezővárosi népművészeti kultúráról, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd népének tárgyalkotó, díszítő tevékenységéről, az egyének által alkotott, az individuális és a mesterségek által teremtett népművészetről. E munkának kiemelkedő eredménye az is, hogy a zártabb néprajzi tájak, vidékek tradicionális díszítőművészete, tárgyai mellett a fejlettebb gazdasági körülmények közé emelkedett nagy alföldi mezővárosok népének is értékes népművészeti alkotásait fedezte fel és mutatta be.⁶¹

Tulajdonképpen a Három Város kutatásának kiemelt része Kecskemét mezőváros, amely Nagykőrössel és Cegléddel együtt az alföldi településfejlődés – településrendszer gazdasági, társadalmi meghatározottsága által – karakteres, mintaértékű példája.⁶² A településnéprajzi viszonyok kutatása során különös érdeklődéssel fordultam a mezővárosi építészet irányába. Bejárva a Három Várost a hetvenes-nyolcvanas években, meggyőződhettem, hogy kopottsága ellenére is Kecskemét kiemelkedően mutatta még virágkorát, a városképet meghatározó sajátos építészeti arculatát. Hatalmas munkával sikerült a levéltárban felkutatni a XIX. század vége, a XX. század első évtizedeinek építőtevékenységét dokumentáló iratokat, tervrajzokat, amelyekből a város képét meghatározó nagyszabású, stílusos középítkezések mellett a lakosságnak – ugyancsak rangos, mutatós, a kor építészeti hatását is magán hordozó – építkezési kultúrája is megismerhetővé vált.⁶³

Tulajdonképpen a mezővárosi építészet lényegének megfogalmazása során jutottam arra a meggyőződésre, hogy az építészetet csak egységesen lehet kezelni: nem lehet csupán stílusos építkezésről beszélni, amikor meghatározó tényező a hagyományos, „népi” építkezés is. A gyönyörű szakrális és más középületek, emeletes házak mellett a különböző építészeti stílusokat őrző építmények – elsődlegesen is lakóházak – társaságában előkelő hely illeti meg a népi építészetet is, amely a maga egyszerűségében, de a stílusos „építőművészet” hatását is magán

60 MNL PML NkV SZK 1721/22. 55. pag.

61 Novák László, 1982a.

62 A kutatásaimat összegeztem „Mezővárosi fejlődés az Alföldön. A Három Város” címmel, amelyet disszertációként nyújtottam be az „MTA kandidátusa” (CSc) tudományos fokozat megszerzésére, ugyanakkor publikációjára is sor került. Novák László, 1986.

63 A levéltárban kutatómunkámat messzemenően támogatták, segítették, dr. Iványosi-Szabó Tibor igazgató úr és kedves munkatársai (iratcsomók százait kellett átbúvárokodnom). Szükséges arra utalni, hogy az 1980-as években még kevés korszerű másológép volt, de magam sem rendelkezhettem korszerűnek mondható – a mostanra mindenki számára „természetes”, széles körben használt – digitális fényképezőgéppel. Számos fontos sérült tervrajzot sikerült átmásolnom pauszra, ezáltal tudományosan publikálnom, a további kutatások számára is alkalmassá tennem.

hordozza. Az egyszerű, nádas házaktól a vagyonosság mértékéül is szolgáló, mutatós cívisházaktól az építőművészet remekeinek számító többszintes lakóházaktól, villáktól az építészeti stílusokat reprezentáló középületekig, templomokig: valamennyien együtt alkotják és testesítik meg a mezővárosi építészeti kultúrát, határozzák meg Kecskemét építészeti arculatát, „gyöngyszem-mivoltát”.⁶⁴

A már fél évszázados történeti-néprajzi, művészettörténeti kutatómunka Kecskemét kimagasló helyzetét igazolja a Három Város viszonylatában, amelyet kellően reprezentál a kutatási területek szintézis munkája.⁶⁵

Kecskemét a Duna–Tisza közti Alföld ragyogó gyöngyszeme. Ezt hangsúlyozandó, szükséges a kiváló szociográfus Erdei Ferencet idézni, aki a következőket írja Kecskemétről az 1930-as évekre vonatkozóan: *„színekkel és ízekkel ékes ez a Kecskemét [...] Torn्यों és paloták hivalkodnak a város közepén, amelyekről nem tudja a néző, hogy szépnek vagy torznak tartsa-e őket, csak azt érzi, hogy ilyeneket még nem látott, és ámul fölöttük [...] A városkép, amit Kecskemét belső része nyújt, szép és vonzó. Külön-külön minden épületen fönnakad az anyag és cél törvényeit tisztelő ízlés, de együtt kívánatos és jóleső látvány a térség környéke. Torn्यों emelkednek sűrűn, s túl rajtuk zezzugos utcák visznek a mezőkre. Kecskemét a mezőváros megtestesítője: város, mely torn्यों közt is végtelen mezőségnak a levegőjét árasztja. Szép és kedves ez a város: a homokpuszták városa...”*⁶⁶ Móricz Zsigmondot is megejtette Kecskemét varázslatos arculata: *„Néztem ezt a gyönyörű Kecskemétet. Alig van szebb város az Alföldön. A városháza Lechner Ödön legszebb alkotása. Bűbájos épület. Előtte negyvenöt méter széles sugárút metszi ketté girbegurba régi utcák tömkelegét, s európai szépségűvé teszi a várost. Kétfelől nagyszerűen megépített, s úgynevezett magyar stílusban megtervezett paloták szegélyezik: mindenesetre egyéni jellege van a városnak. De ha az ember behatol a keskeny utcákba, még a legszélsőbb periferián is derék, izmos polgárházak vannak, amelyekről messze világít a régi jómód. Ősi településű város...”*⁶⁷

Összegzésként hangsúlyozni szükséges, hogy a jeles szociográfus és az író közel egy évszázada, az akkor látottak élményét foglalta megkapó, lenyűgöző betűsorokba. Az eltelt időben azonban sarkalatos változások állottak be Kecskemét városi településarculatában is. Különösen az 1960-as évektől. A városképet koronázó diplomokkal, stílusos, többszintes épületekkel, hangulatos cívis lakóházakkal ékesített, hagyományos, halmazos településszerkezetre jellemző girbegurbás utcahálózatot a változások szele érintette meg. Kecskeméten, megyeközpont mivoltából fakadóan, egyre erőteljesebben koncentrálódott az intézményrendszer, a népesség, tulajdoníthatóan az agrárnépesség csökkenése s a gyáripar munkaerő-szükségleteinek biztosítása következtében. Különösen a „szocialista nagyüzemi mezőgazdálkodás”, téveszek megszervezését követően, a hatvanas évek elejétől. A szocialista kor korszerűnek mondott építészete – „szoc-reál” – is megjelent a városképben. Nemcsak a város peremén felépült többemele-

64 Novák László, 1988.

65 Novák László Ferenc, 2015.

66 Erdei Ferenc, 1937. 79–81.

67 Móricz Zsigmond, 1958. 156–157.

tes panelházakból, épülettömbökből álló lakónegyedek, „városok” révén, hanem a központban is. Felépült a lerombolt, impozáns szecessziós katolikus bérház helyén a Lordok-házának nevezett, környezetidegen szalagház (éppen 1968-ban, Kecskemétnek – Nagykőrössel és Cegléddel együtt – városként is történt oklevelés említésének 600. évfordulóján). Közelében, éppen a római katolikus egyház klasszicista jellegű parókiája szomszédságában, a stílusában éppen nem odaillő Aranyhomok Szálloda. A későbbiek során meghatározó építmény lett a látképben a megyeháza és pártközpont, művelődési központ hatalmas épülettömbjével kiegészülve, a Halasi út elején, a hagyományos és stílusos épületeik lebontásával a Lilaház, majd a Horváth Döme és Petőfi út környékén a többemeletes, telep-szerű tömbházépítkezés. Megjelentek a nagy áruházak épülettömbjei, mint az Alföld Áruház, Domus, Univer – de sajnálatosnak mondhatóan a hagyományos városképet megbontó OTP-s háztömb az impozáns, szecessziós zsinagóga oldalában és a mutató Beretvás Szálló helyén –, s a Nagykőrösi utca elején, a Koháry körúton, éppen a Mende Valér által megálmodott evangélikus bérház mutató szecessziós épülettömbje környezetében a nyolcvanas évek Centrum Áruháza, mögötte a piac- és vásárcsarnokkal (a műemléki piarista templom és rendház mögötti térségen), de itt idegenül hat a régi egészségügyi intézmény szocreál stílusú, lapos tetős épületegysége is. A városképben jellegzetes építmény, a silótornyos malom helyén emelt Malom bevásárlóközpont, mely legújabb „modern” építészeti jelenség a város központjában.

A hatvanas években megszűnt a mezőváros vitalitását, vérkeringését képező piac Kecskemét központjában. A terület funkcióváltások során ment keresztül. Épült-szépült, parkosodott Kecskemét központja, sugárútja. A megváltozott települési-építészeti viszonyok azonban tovább erősítik, súlypontozzák a város sajátos, európai viszonylatban is különös, mezővárosi eredetű megnyilvánulását, megmutatkozását.

Kecskemét – a környező városok viszonylatában is – továbbra is gyöngyszem a térségben. Önmagában, sajátos – hungarikumnak számító – arculatában, látképében őrzi a hagyományos mezővárosi építészet gyönyörű, impozáns emlékeit, ugyanakkor sokemeletes lakótelepei, peremvárosai, villanegyedei, a magas toronyházai, az újabb kor építészeti stílusait képviselő épületek, építmények révén egy hagyományőrző, de mégis egy tetszetős, modern nagyváros képét mutatja, amely vonzóvá teszi nem csak a helyben élők, de különösen az itt jelentős számban megforduló idegenek, külföldiek számára.

Irodalom

Balla Gergely

1856 *Nagykőrösi Krónika*. Oklevéltárral kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét

Benkó Imre

1930 *A Három Város törvénytészeke*. Az Arany János Társaság Évkönyvei 1929–30. Nagykőrös, 153–164

Erdei Ferenc

1937 *Futóhomok*. A Duna–Tisza köz földje és népe. Athenaeum, Budapest

Galgóczy Károly

1896 *Nagy-Kőrös város monographiaja*. Budapest

Gyárfás István

1882 *A paraszt vármegye. Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkesztette Pesty Frigyes osztálytitkár. IX. kötet, XI. szám. 1882. M. Tud. Akadémia Kiadó Hivatalában, Budapest

Hornyik János

1860–1866 Kecskemét város története oklevéltárral. I–IV. Kecskemét

1927 *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét Thj Város Múzeumának Kiadványai I. Kecskemét

Iványosi-Szabó Tibor

1996 *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei (1591–1711)* I. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét

Móricz Zsigmond

1958 *Kecskemét*. In: *Móricz Zsigmond Összes Művei* (Riportok 1930–1935). Akadémiai Kiadó, Budapest 155–160.

Novák László Ferenc

1978 *Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században*. In: *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából* (szerk. Novák László), Acta Musei de János Arany nominati – Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei I. Nagykőrös, 9–168.

1979 *A Pest-Pilis-Solt vármegye alföldi vidékeinek településrendszerei viszonyai a XVIII. században* (Bács-Kiskun megye helységeinek az úrbéri 9 kérdőpontra adott válasza). In: *Bács-Kiskun megye múltjából II.* (szerk.: Iványosi-Szabó Tibor). Kecskemét, 134–243.

1982a *Mezővárosi népművészet, Kecskemét – Nagykőrös – Cegléd*. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 2. Nagykőrös

1982b *Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 4.* (szerk.: Iványosi-Szabó Tibor). Kecskemét, 467–507.

1982c *Egy XVIII. század végi, XIX. század eleji orvosló könyv Kecskemétről és korának gyógyító gyakorlata*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából IV.* (szerk.: Iványosi-Szabó Tibor), Kecskemét, 467–507.

1982e *Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében*. In: *Cegléd története* (szerk.: Ikvai Nándor), Studia Comitatus (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) 11. Szentendre, 121–188.

1986 *Településnéprajz*. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 5. Nagykőrös

1987 *A Három Város hivatali rendszere a 19. század közepéig, annak iratképzése s a forrásanyag néprajzi jelentősége, különös tekintettel a végrendeletekre és az inventáriumokra*. Cumania (A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve) 10. Kecskemét, 323–338.

1988 *A Három Város építészete*. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8. Nagykőrös

1994 *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I–II*. Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös

1997 *A jobbágyfelszabadítás kérdései a XVIII–XIX. században*. Agrártörténeti Szemle XXXIX/3–4. Budapest, 1997. 453–481.

1998 *Pest megye földrajzi, történeti és néprajzi tagolódása*. In: *Egy múzeum szolgálatában*. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére (szerk.: Asztalos Tamás). Múzeumi Füzetek 48. Aszód, 251–260.

- 2002 *„In memoriam Béla Gregorius Balanyi”*. Múzeumi Hírek I/1. Szentendre
- 2004 *Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században*. Archivum Musei de János Arany nominati II. Nagykőrös
- 2005 *Mária Terézia úrbéri összeírása Pest-Pilis-Solt vármegyében*. Archivum Musei de János Arany nominati III. Nagykőrös.
- 2006 *Redempció*. A jobbágy megváltkozás két útja. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 21. Szolnok, 9–23.
- 2015 *A Három Város néprajza*. Folklor és Ethnographia 60. Ethnika, Deebrecen
- Pach Zsigmond Pál
- 1963 *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Salamon Ferenc
- 1885 *Magyarország a török hódítás korában*. Budapest.
- Sárosi Edit
- 2011 *A kecskeméti piactér és vásártér történeti helyrajza*. Történeti Szemle LIII/3. 1–16.
- Szabó István
- 1976 *Jobbágyok–parasztok*. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Für Lajos). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szabó Kálmán
- Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bibliotheca Humanitatis Historica – A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 3. Budapest
- Szakály Ferenc
- Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Értekezések a történeti tudományok köréből 49. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Váczy János
- 1891 *A „Három Város”* (Czegléd–Nagy-Kőrös–Kecskemét). In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. Magyarország II. Budapest, 192–206.
- Wellmann Imre
- A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 3. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest